

A könyvtári és tájékoztatósi munka helyzete, problémái és fejlődési kilátásai Cseh-Szlovákiában

Soňa Makulová

Politikai és gazdasági háttér

A „bársonyos forradalom” 1989 végén a zárt gazdasági és ideológiai rendszer összeomlásához vezetett Cseh-Szlovákiában és megindult a nyitás a piacgazdaság felé.

A könyvtáraknak a korábbi Csehszlovákiában fontos ideológiai szerepük volt, a marxizmus-leninizmus eszméit és a materialista világnézetet kellett propagálniuk. Az 1959-es könyvtári törvény szerint a könyvtár a szocialista nevelés fontos eszköze, feladata az olvasók politikai műveltségének a fejlesztése és a szocializmus végső győzelmének elősegítése. A legtöbb könyvtárigazgató a párt tagja volt, bár sokan közülük nem mindenben tudtak azonosulni az irányvonalával. Számosan voltak azonban, akik erősen az ideológia hatása alatt álltak és szinte mindenben egyetértettek a felülről jövő utasításokkal. Ez is magyarázata annak, hogy miért váltottak le olyan sok igazgatót és funkcionáriust 1989 után.

Az állam, valamint a népgazdaság irányításának erősen központosított rendszere a könyvtárügyben is érvényesült. A Kommunista Párt könyvtárak iránti érdeklődésének voltak pozitívumai is, pl. igen sok könyvtárat hoztak létre viszonylag rövid időn belül, a könyvtári törvény ugyanis kimondta, hogy minden városban, sőt minden faluban legyen könyvtár.

A szerző *Present state of library and information work in Eastern Europe. The example of Czecho-Slovakia. Problems and promises of development, prospects and methods of cooperation with Eastern Europe.* 1992. c. tanulmányát Pál-völgyi Mihály fordította.

A könyvtári és információs hálózat története

A különböző típusú könyvtárakból álló hálózati rendszert hivatalosan a könyvtárak egységes rendszeréről szóló 1959. évi 53. sz. törvény hozta létre (Zákon o jednotnej sústave kniznic 53/1959. ZB.), melynek előkészítése már 1948-ban elkezdődött. A törvény alapján Szlovákiában, Csehországban és Morvaországban a könyvtárak olyan egységes rendszerét hozták létre, amely minden könyvtártípus hálózatát magában foglalta, a közművelődésit, a tudományos szakkönyvtárit (műszaki, mezőgazdasági), a felsőoktatásit. A hálózatok és a könyvtárak irányítása és pénzügyi támogatása központosított volt. A könyvtári szolgáltatások technikai szintjét és minőségét korlátozta a totalitárius gazdaság teljesítőképességének alacsony szintje. Az erős ideológiai tényezők ellenére a törvény egy integrált könyvtári rendszer alapjait vetette meg.

Ugyanabban az évben kormányhatározatokkal létrehozták a tudományos, műszaki és gazdasági információs rendszert (VTEI), melyben az ágazati és szakterületi információs központok hierarchikus szerkezetét valósították meg. A két rendszer közötti kapcsolat sok vita kiindulópontjával szolgált, ugyanis számos könyvtár, mint pl. a Szlovák Műszaki Könyvtár mindkét rendszernek tagja volt. A fő problémát az jelentette, hogy vajon a könyvtárat kell-e az információs szolgálat részének tekinteni, vagy pont fordítva, az információs szolgálat csak egyike a könyvtár által kínált szolgáltatásoknak? A VTEI információs rendszer módszertani szempontból a nemzeti könyvtárak (Prága, ill. Martin) irányítása alatt állt.

A könyvtári hálózatok jövője jelenleg bizonytalan, az viszont valószínűnek tűnik, hogy működésükre szükség lesz a megváltozott politikai és gazdasági helyzetben is. 1989 után komoly ellenszenv nyilvánult meg a központosított hierarchikus rendszer és a „módszertani irányítás” ellen. Erős nyomást fejtettek ki a könyvtárak, hogy megváltoztassák, de legalábbis módosítsák a múltban kialakult merev kapcsolatokat. Az új

könyvtári törvényt most készítik elő a cseh, ill. a szlovák nemzeti könyvtárak és a könyvtáros egyesületek, a tervezet már a könyvtáros társadalom elé került. Az új szlovák könyvtári törvényjavaslat fő jellemzői:

- hatásköre minden szlovákiai könyvtárra vonatkozik, függetlenül attól, hogy egy adott könyvtár melyik minisztériumhoz tartozik,
- a könyvtár az alapvető szolgáltatásait térítésmentesen nyújtja,
- a könyvtár feladata, hogy segítse a kiadványok egyetemes hozzáférhetőségét,
- a könyvtárak tevékenysége nem politikai jellegű,
- a könyvtárak kapcsolataik alapján együttműködnek, valamint közös programokban vesznek részt (elvetik a könyvtárak egységes rendszerének koncepcióját),
- a könyvtárak típusai: közművelődési, részben közművelődési, ill. nem közművelődési (katonai, börtön, közigazgatási stb.) könyvtár,
- közművelődési könyvtárat minden 1000 lakosnál népesebb településen létre kell hozni.

Napjainkban mélyreható változások zajlanak a társadalomban és a gazdaságban, sok minden bizonytalan, hiányzik a pénzügyi támogatás az információs szolgáltatásokban, sok a felesleges párhuzamosság és a korábbi hierarchia még létező szintjei már nem szolgálnak reális célokat.

A nemzeti könyvtárak

A volt Csehszlovákiában két nemzeti könyvtár működött, az egyik Csehországban, Prágában, melyet 1990 óta neveztek nemzeti könyvtárnak, a másik pedig Szlovákiában, Martinban (Túrócszentmárton). A prágai nemzeti könyvtár eredete 1360-ig vezethető vissza, amikor IV. Károly kódexgyűjteményt adományozott a frissen alapított Prágai Egyetem Károly Kollégiumának. A nemzeti könyvtár teljes állománya napjainkban már több mint 6 millió egység, a „bársonyos forradalom” évében 35 000 beiratkozott olvasója és 665 000 látogatója volt. A könyvtárat a késő barokk Klementinum palotában helyezték el, de mára már annyira kinőtte az épületet, hogy már eddig is 2 millió kötetet kellett külső raktárakba zsúfolni. Nem véletlen, hogy már dolgoznak az új

nemzeti könyvtár építési tervén egy amerikai alapítvány támogatásával. A könyvtár kötelespéldányt kap minden cseh, ill. szlovák kiadványból. Nagyon érdekes a kódex- és a régi, ritka könyvgyűjteménye, mely számos magánkönyvtárat, egyházi könyvtárat foglal magába. Bár a könyvtár a 18. század óta nem része az egyetemnek, szervezőmunkájában tekintettel van a Károly Egyetem hallgatóinak és oktatóinak igényeire, így pl. jelentős mértékben gyűjtik a külföldi irodalmat, különösen a társadalom- és természettudományok területén. A könyvtárhasználók több mint fele egyetemi hallgató. A nemzeti könyvtár egyben a csehországi nemzeti ISBN-iroda, könyvtárközi kölcsönzési központ, összeállítja a kurrens Cseh Nemzeti Bibliográfiát, s a cseh és szlovák könyvtárakban található külföldi könyvek központi cédulakatalógusát is szerkeszti.

Csehországban a könyvtár- és tájékoztatástudományi kutatás és szaktanácsadás központi szerve, beleértve a bibliográfia, automatizálás és állományvédelem területeit. A Prágai Nemzeti Könyvtár a Cseh Művelődési Minisztérium felügyelete alatt működik, mely teljes mértékben finanszírozza költségvetését, ugyanakkor a bevétele a kormányra száll. A pénzügyi támogatás nem kielégítő, a folyó költségeknek csak kb. 60%-át fedezi.

Matica Slovenská, - Szlovák Nemzeti Könyvtár

A Matica Slovenskát 1863-ban alapították Martinban. Nehéz és bonyolult története során többször bezárták, a könyvtár állományát pedig különböző helyekre szállították (Nyitra, Budapest stb.). 1959-ben az egységes könyvtárügyről szóló törvény szerint a Szlovák Nemzeti Könyvtár a Matica Slovenská része. A Matica Slovenská a következő szerkezeti egységekből áll:

- Szlovák Nemzeti Könyvtár,
- a Szlovák Irodalom Kincsesháza,
- Kiadói Osztály,
- a külföldön élő szlovákokkal való kapcsolatot koordináló osztály.

A Szlovák Nemzeti Könyvtár a Matica Slovenská többi osztályával együtt a 60 ezer lakosú Martinban (Túrócszentmárton) egy viszonylag tágas, modern épületben kapott helyet. Jelenleg vita folyik a Szlovák Nemzeti Könyvtár jövőbeni szerepéről, státuszáról, pl. arról, hogy önálló költ-

ségvetési hely legyen-e. Összállománya kb. 3,1 millió egység, s kb. 65 ezer könyvtári, audiovizuális és más dokumentumot szerez be évente.

A nagyközönség számára is kölcsönöz könyveket, de ennek mértéke a könyvtár földrajzi fekvése miatt korlátozott. Kb. 5 ezer a könyvtárlátogatók száma, akik mintegy 150 000 egységet kölcsönöznek évente. A könyvtárközi kölcsönzési igények száma 10 000 körül van. A Szlovák Nemzeti Könyvtár kötelempéldányt kap minden Szlovákiában, ill. Csehországban kiadott könyvből, s itt működik Szlovákia ISBN-központja is. A gyűjtött anyag nagyrésze megtalálható a Szlovák Irodalom Kincsesládájában is, mely szintén a Matica Slovenská épületében nyert elhelyezést. A könyvtár központi szerepet játszik a kurrens és retrospektív bibliográfiai szolgáltatásban. Számítógéppel állítja össze a Szlovák Nemzeti Bibliográfiát és számos bibliográfiai adatbázist épít. A szlovák könyvtárak módszertani központja, a könyvtárosok szakmai továbbképzésének is központja. Jelentős kutatási tevékenységet folytat, amelyek közül ki kell emelni az IKIS programot, melynek célja az integrált országos könyvtári-információs rendszer létrehozása.

A Szlovák Nemzeti Könyvtár komoly raktározási és állományvédelmi gondokkal küszködik: a háború után ugyanis mintegy 800 ezer kötet került az állományába a különböző kolostorokból és magángyűjteményekből. Ez a könyvanyag azóta is nedves pincékben hever rendezetlenül és fel dolgozatlanul. A könyveket megtámadta a nedvesség és a papírsavasodás miatt pusztulásnak vannak kitéve. Ugyanakkor nincs se hely, se pénz, se technika, hogy e problémát megoldják. Egy értékes könyv restaurálási költsége 5-30 ezer korona lenne. Ha az e célra rendelkezésre álló összegek nem változnak, akkor a könyvtár csak kb. 250 kötetet tud évente restaurálni és beköttetni.

Általános, regionális közművelődési könyvtárak, állami tudományos könyvtárak

A könyvtári rendszer szervezeti struktúrájában fontos pillért jelent a regionális elem. Csehországban 9 általános gyűjtőkörű nyilvános régiókönyvtár van, Szlovákiában pedig 11. Ezeket a Kulturális Minisztérium felügyeli és számos régióban egy vagy több felsőoktatási intézmény kutá-

tási, tanulmányi igényeit is szolgálják. Ide sorolhatók az állami műszaki könyvtárak is, melyek az alkalmazott tudományok és a műszaki tudományok oktatási igényeit vannak hivatva kielégíteni, pl. az Egyetemi Könyvtár és a Szlovák Műszaki Könyvtár Pozsonyban (Bratislava), az Állami Műszaki Könyvtár Brnoban. Ezek a könyvtárak 1959-ig közvetlenül az egyetemek és műszaki főiskolák irányítása alatt álltak, amelyeket egyébként most is szolgálnak.

E könyvtárak nemcsak a VTEI hálózat részei, hanem az egyes régiók könyvtárainak módszertani központjai is voltak. A fő problémáik: a pénzhány, a korlátozott és lassú hozzáférés más könyvtárak állományához, a felsőoktatási intézményekkel való közvetlen kapcsolat és az együttműködés hiánya, a párhuzamos erőfeszítések, az elhelyezési és tárolási gondok, valamint az állomány alacsony szintű használtsága.

A felsőoktatási intézmények könyvtárai

A regionális közművelődési könyvtárak fejlődését nem, vagy alig követte a felsőoktatási intézmények könyvtárainak fejlődése. Számos kiemelkedő egyetem és főiskola a háború után elvesztette ellenőrzését saját könyvtára felett, pl. a Közgazdasági Főiskola Prágában a tőzsomszéd-ságában lévő Központi Közgazdasági Könyvtárat használja, ugyanakkor a könyvtár a Nemzeti Könyvtár irányítása alatt áll és a Kulturális Minisztérium a fenntartója.

A kari és tanszéki könyvtárak száma a 36 felsőoktatási intézményben 700 körül van. Ezek közül több csupán tankönyveket és jegyzeteket kölcsönöz. A külföldi irodalom iránti igény nő, de sajnos beszerzésükhöz hiányzik a pénz.

Tudományos információs hálózatok

A kutatás-fejlesztés információellátását két könyvtári-információs rendszer szolgálja:

1. a tudományos, műszaki és gazdasági információs rendszer (VTEI),
2. ill. a Csehszlovák és Szlovák Tudományos Akadémia önálló hálózatai.

A VTEI rendszert 1959-ben hozták létre a gazdasági-ipari kutatási-fejlesztési információ-

szolgáltatásra, 1970-től 1990-ig a Műszaki és Beruházásfejlesztési Minisztérium irányítása alatt működött, szigorú hierarchikus szervezeti struktúrában, három szinten:

- ODIS, ágazati szint,
- OBIS, szakterületi szint,
- ZIS, helyi vagy intézményi szint.

A valóságban számos információs központ a magasabb szinteken igen alacsony hatékonysággal dolgozott, vagy egyáltalán nem is adott szolgáltatást, ugyanakkor néhány helyi szinten működő központ jobb munkát végzett. A VTEI hálózat központja az ÚVTEI (Tudományos, Műszaki és Gazdasági Információs Központ) volt és mindaddig a legfontosabb adatbázisközpont volt, amely a Központi Műszaki Adatbázist szolgáltatta, ill. a külföldi adatbázisokban való keresést közvetítette.

A VTEI hierarchikus hálózata felbomlott, hiszen nem tudott olyan információszolgáltatást kínálni, amely pénzügyi támogatást vonzana. Ugyanakkor fennáll a veszélye annak, hogy a gazdasági nehézségek az információs igények pangásához vezetnek. A rendszerhez tartozó információs központok nem rendelkeztek a megfelelő információtechnikai berendezésekkel, pl. CD-ROM-mal és a külföldi adatbázisok elérése is rendkívül drága volt.

A tudományos akadémiák

A Csehszlovák Tudományos Akadémia könyvtárát 1952-ben alapították. Külön könyvtári, ill. információs hálózatot működtetett 69 kutatóintézetben, 10 000 munkatárs igényeit kielégítve. Külön szervezatként tevékenykedik a Szlovák Tudományos Akadémia 33 kutatóintézete. A költségvetést közvetlenül a Pénzügyminisztérium biztosítja számukra. Napjainkban sok vita folyik az akadémiák jövőjéről, hiszen sokáig szinte kizárólagosan a szovjet ideológiai hatás érvényesült a tudományos munkákban, ezért a korábbi kutatások csekély eredményekhez vezettek. Sok akadémiai munkatárs veszítette el állását és az egész rendszer pénzügyi támogatása is változóban van.

Bár a kutatóintézetekben elvileg az alap kutatásokra koncentrálnak, intézményeik számos tudományterülettel foglalkoznak, könyvtáraik állománya sok tekintetben felesleges átfedésben van

az országos feladatkörű könyvtárakéval, valamint a nemzeti könyvtárak gyűjteményével.

Az akadémiai könyvtári hálózat központja az Akadémia Központi Könyvtára, melynek állománya 1 millió kötet könyv; mindösszesen 3,5 millió egység, amiből 35 ezer egység az időszaki kiadványok száma.

A legnagyobb problémát a külföldi folyóiratok, dokumentumok beszerzésének finanszírozása jelenti. A külföldi adatbázisokban való keresésre is csak 10 ezer USA dollár áll évente rendelkezésre.

Az erőforrások megosztása a könyvtárak és információs központok között

Az erőforrások megosztásának fő eszközei a nemzeti bibliográfia és a kötelepéldány rendszer. A cseh nemzeti bibliográfiát Prágában, a szlovák nemzeti bibliográfiát Martinban állítják össze. Mellettük egyebek között Pozsonyban az Egyetemi Könyvtár és Brnóban az Állami Tudományos Könyvtár is kötelepéldánygyűjtő hely. (A jelenleg érvényes kötelepéldány törvény szerint, minden egyes kiadott műből 27 példányt kell leadni, s így egy kiadvány fizikai elérése viszonylag könnyen megoldható.)

1988-ban Cseh-Szlovákiában 7000 könyvet adtak ki. Az állami kutatási programok (az IKIS Szlovákiában és a MAKS Csehországban) alapján 1985-90 között mind a két nemzeti bibliográfiát gépesítették. Az UNESCO CDS ISIS szoftverjét használják, csereformátumként pedig a CSMARC-ot, mely az UNIMARC-kal kompatibilis.

A legnagyobb haladást az adatbázisok terén a külföldi szakirodalmat tartalmazó központi katalógus jelenti Cseh-Szlovákiában. A prágai Nemzeti Könyvtár kurrens cédulakatalógust épít a Csehországban rendelkezésre álló külföldi monográfiákból. Az Egyetemi Könyvtár Pozsonyban géppel olvasható formában tartja nyilván a külföldi periodikumokat. Ez az adatbázis a NIS-ben (országos adatbázis központ, melynek korábbi neve ÚVTEI-ÚTZ volt), valamint a pozsonyi Alkalmazott Kibernetikai Intézetben érhető el.

Van egy PZK nevű adatbázis is, mely a szlovák könyvtárakban megtalálható külföldi monográfiákról tájékoztat. Ez az adatbázis szintén az Alkalmazott Kibernetikai Intézetben vehető igénybe.

A közelmúltban több adatbázis-előállítási terv is született, de nem valósult meg: a Nemzeti Könyvtár pl. a cseh folyóiratcikkek, kongresszusi és konferenciái jelentések adatbázisát, a Nemzeti Könyvtár retrospektív katalógusát tervezi, valamint nagyobb könyvtárak közös katalógizálását szeretné megvalósítani.

A Tudományos Akadémia a hálózat tudományos publikációinak adatbázisát szeretné létrehozni, valamint egy retrospektív katalógust a hálózatához tartozó könyvtárak állományáról.

A jövőbeni fejlődés a pénzügyi lehetőségektől függ. Több ajánlat is érkezett külföldről, pl. a GEAC vállalat felajánlotta „Library 8000” rendszerszoftverjét, teljesen ingyenesen, de sajnos a hardvervásárlásra nem futotta volna a pénz. A műszaki egyetemek kulcsfontosságú szerephez jutnak azokban az erőfeszítésekben, melyek célja az egyetemi számítógépes hálózatok létrehozása és az Európai Felsőoktatási és Kutatási Hálózathoz (European Academic Research Network, EARN) való kapcsolódás. Eurotell néven nyilvános adathálózat működik, de igen drága.

A könyvtárközi kölcsönzés és a dokumentumszolgáltatás (másolatszolgáltatás) eddig jórészt ingyenesen valósult meg. A csökkenő költségvetés, a költségek növekedése következtében a szolgáltatások egyre inkább visszaestek: a küldő könyvtár dönti el, hogy milyen formában szolgáltatja a dokumentumokat (másolatot küld, magát a folyóiratot, ill. mikroformát). Mivel általános a hiány a reprográfiai eszközökben, ezért ma nagyobb szerepe van az eredeti dokumentum kölcsönzésének, mint a másolatszolgáltatásnak.

Információkeresés külföldi és cseh-szlovák adatbázisokban

Az 1980-as évek elején az ÚVTEI-ÚTZ biztosította az egyetlen lehetőséget a külföldi adatbázisok online keresésére. 1985-ben Pozsonyban az Alkalmazott Kibernetikai Intézetben is megteremtették ennek lehetőségeit. Az adatbázisokhoz való hozzáférést a múltban gondosan ellenőrizték és csak néhány intézménynek engedték meg, hogy azokat igénybe vegyék.

Jelenleg a fő problémát a megbízhatatlan telefonvonalak és modemek jelentik. Megoldatlan a napi 24 órára és a hét minden napjára kiterjedő online elérés lehetősége. 1989 előtt számos kül-

földi adatbázis-szolgáltató központtal volt kapcsolat (Dialog, Pergamon Infoline, MIC-KI-BIC, SDC, Datastar, Questel, CISI, INKA-FIZ, DIMDI, MCVTI, GPNTB, VINITI stb.). Ezek igénybevételének pénzügyi finanszírozása központilag történt, az egyes minisztériumoknak volt némi pénze, amelyet bizonyos információs központoknak juttattak, hogy keresést folytassanak az érdeklődők számára. Pl. a Szlovák Pedagógiai Könyvtár Pozsonyban végzett ilyen kereséseket az iskolák, egyetemek részére az Alkalmazott Kibernetikai Intézetten keresztül. Rendelkezésükre állt egy bizonyos éves keret, amellyel gazdálkodhattak. A korábbi szocialista országok adatbázisaiban végzett keresések térítésmentesek voltak.

Ezen kívül volt néhány adatbázis-szolgáltató Cseh-Szlovákiában, mely lehetőséget kínált saját, ill. általuk elérhető külföldi adatbázisokban folytatott keresésre a cseh-szlovák felhasználók számára. Az 1989 előtti helyzet előnye az volt, hogy az adatbázisok használata az intézmények számára ingyenes volt és az nem érintette éves költségvetésüket (pl. az Informatikai Tanszék hallgatói Pozsonyban oktatási célból használhatták az ÚVTEI-ÚTZ adatbázis-szolgáltató központot). A hallgatók 1983-tól már olyan adatbázisokban kereshettek, mint az INSPEC, Excerpta Medica, Envirolines, WPI, Pollution Abstracts, a COMPENDEX vagy olyan cseh-szlovák adatbázisokban, mint pl. az Informatik, a Metal, stb. 1989 után ez a helyzet megváltozott és ez érezhető volt a használók számának csökkenésében is. Továbbra is van lehetőség arra, hogy oktatási célból, ill. a könyvtárakból ingyenesen kereshessenek az Alkalmazott Kibernetikai Intézetben, de az elérhető adatbázisok száma erősen lecsökkent.

Az ÚVTEI-ÚTZ-t átkeresztelték NIS-re (Országos Információs Központ), mely nem-profit célú szervezet, melynek tevékenységét a Gazdasági Fejlesztési Szövetségi Minisztérium finanszírozza. Adatbázisában több mint 16 millió rekord van, de nincs teljes szövegű adatbázisa. Szelektív információterjesztést vállalnak saját és külföldi adatbázisokban való keresés alapján. Megfigyelhető tendencia, hogy néhány információs központ, mely jelenleg minisztériumi fennhatóság alatt dolgozik, üzleti alapon működő információs szolgáltatóvá, közvetítővé akar válni, s beruházásképpen vesz pl. CD-ROM-ot, hardvert, de sajnos a szűkös gazdasági helyzet miatt alacsony az információ iránti fizetőképes kereslet.

A külföldi adatbázis-szolgáltatók főként csak a magáncégek számára elérhetők, akik a nyugati országok cég- és piaci információira kíváncsiak. A rossz valutaváltási arány miatt egy információ-keresés a Dialog-ban olyan drága, mint egy dolgozó havi keresete Cseh-Szlovákiában. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a NIS válságban van; 50%-os költségvetési hiánnyal küzd, csak a bécsi vonal bérlete 1,7 millió koronába kerül évente. A telefonköltségek percenként 60 koronába kerülnek, ha az ember az USA-val akarja felvenni a kapcsolatot és 24 koronába, ha Nyugat-Európával.

Megoldást jelentene a CD-ROM-ok vásárlása, de ebből jelenleg még nagyon kevés van. Az Egyetem Informatika Tanszéke a TEMPUS program támogatásával kapott egy mikroszámítógépet CD-ROM lejátszóval, de alig van mit keresni rajta.

Az online keresés eredményeként külföldön található dokumentumok kölcsönzése egy, a Cseh-Szlovák Köztársaságban kialakult rendszer szerint történik. A kölcsönzés átlagosan kb. 500 koronába kerül, ehhez járulnak a postaköltségek, melyek nemrégiben emelkedtek meg 300%-kal. A nemzetközi könyvtárközi kölcsönzésnek nagy hagyományai vannak, Csehszlovákiában pl. több dokumentumkölcsönzési kérelemnek tesznek eleget, mint az Egyesült Királyságban. A legtöbb kérés Németországból érkezik. Az igények kielégítési aránya 80%-os. 1990-ben 12%-kal csökkent a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés aránya és a postaköltségek drámai emelkedése miatt az egész rendszert összeomlás fenyegeti.

A közművelődési könyvtári rendszer

Cseh-Szlovákiában jól kiépített széles körű általános közművelődési könyvtári rendszer volt, melyet az 1919-es, majd 1959-es könyvtári törvény alapján fejlesztettek ki. 1987-ben 12 ezer közművelődési könyvtár, ill. fiókkönyvtár működött az országban. Ebből 8583 Csehországban és 3218 Szlovákiában. Eszerint minden 1250 emberre jutott egy fiókkönyvtár. Összehasonlításképpen Angliában, ahol 4000-nél kevesebb közművelődési könyvtár van, minden 11 500 lakosra jut egy szolgáltatóhely.

Napjainkban azonban jelentős változások mentek itt is végbe. Folyik a helyi közigazgatási rendszer átszervezése, s ennek következtében a

helyi hatóságok felelőssége lett a közművelődési könyvtárak pénzügyi támogatása (mármint azoké, amelyeket egyáltalán meg akarnak tartani). Most készül az új könyvtári törvény tervezete, de már mindenki tudja, hogy a fejlemények oda vezetnek, hogy egy sor kisebb könyvtárat bezárnak. A nagyobb regionális, ill. körzeti közművelődési könyvtárak vállalták a közvetítő szerepet, hogy a kisvárosok, falvak polgármestereit meggyőzzék arról, hogy vállalják a könyvtárak további fenntartását.

Szlovákiában a Kulturális Minisztérium 35 regionális és körzeti könyvtárat vont saját irányítása alá, ezzel megőrizve a hálózat alapvető szerkezetét. A bibliobuszok használatára a hatályos közművelődési könyvtári jogszabályok szerint lehetőség lenne, de gyakorlatilag ez igen korlátozott.

Sok közművelődési könyvtár dolgozott ki tervei arra, hogyan jusson bevételekhez bizonyos szolgáltatások révén. Könyvtári terek bérbeadásával kulturális alapot is létre akarnak hozni, melyhez a könyvtárak és információs intézmények bevételeik arányában járulnak hozzá.

Iskolai könyvtárak

1985-ben hivatalosan 8781 könyvtár működött az iskolákban és más oktatási intézményekben Csehszlovákiában, összesen 13 812 335 könyvtár egységgel. Több iskolának két könyvtára is van, egy a tanárok számára, egy pedig a diákoknak. A gyűjtemények gerincét a szépirodalom és a kötelező, ill. ajánlott olvasmányok, szótárak és népszerű tudományos művek alkotják. A múltban az olvasmányokat és az ismeretterjesztő irodalmat az oktatási minisztériumok központilag osztották el, ezek nagy része azonban ideológiai célt szolgált.

Szakmai egyesületek

Cseh-Szlovákiában három szakmai egyesület tevékenykedik, az egyik a *Spolok slovenskych knihovníkov* (Szlovák Könyvtárosok Egyesülete), melynek 1600 tagja van. Évente rendez szemináriumokat INFOS címmel az információtechnológiáról és könyvtári alkalmazásairól. *Bulletin SSK* címen hírlevelet ad ki. A Cseh Köztársaságban működik a *Svaz knihovníku a informacních pra-*

covníku Českej republiky (A Cseh Köztársaság Könyvtárosainak és Információs Szakembereinek Egyesülete), melyet 1920-ban hoztak létre, de 1968 után egy belügyminisztériumi rendelettel eltörölték. Fő tisztségviselőit könyvtári funkciójuktól megfosztották, s a szervezet csak 1989-ben kezdte el újra tevékenységét. Csehországban van egy másik szakmai szervezet is, a Cseh Információs Társaság, mely a Csehszlovák Tudományos és Műszaki Társaság Információs szekciójának korábbi munkájára épít. Mind a három szakmai egyesület feladatának tartja a nemzetközi kapcsolatok megújítását, kiszélesítését, mind a nemzetközi szervezetekkel (IFLA, FID, IATUL), mind pedig az egyes országok szakmai egyesületeivel.

Könyvtárgépesítés

A könyvtári munka számítógépesítése a 60-as évek közepén kezdődött el. 1977 óta a Szlovák Nemzeti Könyvtár számítógépet használ a Szlovák Nemzeti Bibliográfia összeállítására, könyvek, folyóiratcikkek és speciális dokumentumok jegyzékének készítésére. A Szlovák Nemzeti Bibliográfiában már kb. fél millió tétel van elektronikus formában. Jelenleg a tételek konvertálásán dolgoznak a CDS ISIS adatbázisba. A Szlovák Nemzeti Bibliográfia adatbázis visszamenőleg 1977-ig áll rendelkezésre, s újabban a könyvtár floppy lemezen is terjeszti az adatállományokat. Erre az országos adathálózat szervezetlensége miatt kényszerült.

A könyvtárak stratégiai célja, hogy javítsák az információs szolgáltatások szerkezetét és minőségét, s hogy a könyvtári munka hatékonyságát növeljék. Ez a cél nem érhető el modern könyvtártechnológia és technikai eszközök nélkül. Ezért e területen is fontos, hogy kísérleti programokra kerüljön sor. Pl. a.) az országos integrált könyvtári és információs rendszer létrehozására irányuló könyvtárgépesítés; b.) a katalógusok retrospektív konverziója; c.) a CD-ROM technológia alkalmazása.

A modern technológia célirányos és hatékony bevezetése a könyvtárakban akadozik az anyagiak hiánya miatt. Nincs pénz hálózati szoftverre, integrált könyvtári szoftverre, modern információtechnikára, CD-ROM-ra és a katalógusok retro-

spektív konverziójának szükséges hardver, ill. szoftver beszerzésére.

1985-ben kutatási programot dolgoztak ki az információtechnológia könyvtári alkalmazására. Ezt Szlovákiában IKIS-nek, Csehországban MAKStak nevezték. E két program keretében kidolgozták a beszerzés, a kölcsönzés stb. automatizálásának különböző szempontjait.

Az integrált könyvtári információs rendszer (IKIS), melyet a szlovák kormány pénzügyi támogatásával 1985-1990 között vezettek be, bizonyos eredményekhez vezetett: irányelvek kidolgozása a könyvtárgépesítéshez az egyes könyvtártípusok számára; a MARC-kal kompatibilis kommunikációs csereformátum kialakítása; a könyvtárgépesítés technikai és személyi feltételeinek részletes meghatározása; az osztott katalógizálás néhány alapvető feltételének megteremtése; új technológia bevezetése a Szlovák Nemzeti Bibliográfia összeállításához.

Az eredmények alkalmazására stratégiai terv született, mely szerint az IKIS-program céljai:

1. a könyvtári munkafolyamatok komplex számítógépesítése a beszerzéstől a kölcsönzésig,
2. az együttműködő rendszerek számítógépes rendszerei közötti kompatibilitás biztosítása,
3. az osztott katalógizálás bevezetése,
4. országos központi katalógus létrehozása, az együttműködő könyvtárak közös katalógusaként, mely az alapja lenne az elektronikus központi katalógizálásnak és CD-ROM technológia alkalmazásának,

5. a könyvtári és információs szolgáltatások átszervezési és modernizálási feltételeinek megteremtése, a munka hatékonyabbá tétele és a könyvtárközi kölcsönzés javítása az olvasók érdekében, stb.

Az IKIS alapvető elvei: az integráció, az együttműködés, a célirányos decentralizáció, az országos könyvtári-informatikai rendszer megteremtése.

Természetesen szívesen vennének kész könyvtári alkalmazói szoftvert, pl. Oracle, Informic, Ingress stb., vagy vennék meg a UNIX operációs rendszert új hardverrel együtt, de ezekre nincs pénzügyi fedezet. Ezért a munkát azzal kell tovább folytatni, ami rendelkezésre áll. Viszont hamarosan szükség lesz nyugati szakértők segítségére a megfelelő rendszer kiválasztásához, ugyanis a jelenlegi nem elégíti ki a szükségleteket és a közeljövőben mindenképpen változtatni kell. Fontos kíváncságot az automatizálással

kapcsolatban, hogy szűnjön meg a felesleges párhuzamosság a katalogizáló munkában. Az országos online osztott katalogizálás bevezetését tervezik, de mivel rossz a telekommunikációs rendszer, ezért kénytelenek a nemzeti bibliográfiát is diszketten elküldeni a könyvtárakba. A könyvtárakban gyakorlatilag nincs is használói online katalógus.

A könyvtárak fő problémái és feladatai Szlovákiában

Az állami információs politika elveit kidolgozták, mind a nyilvános médiákra, mind pedig az országos szintű információs szolgáltatások és programok kifejlesztésére, különös tekintettel az „információs társadalom” leendő igényeire.

A gazdasági decentralizáció egyik eredménye, hogy a korábbi központosított tudományos, műszaki és gazdasági információs rendszer összeomlott. Ugyanakkor jelenleg olyan átmeneti állapot van, amikor a tudományos információs és könyvtári szolgáltatások nem számítanak kormányzati prioritásnak. A pénzügyi támogatás növekedése a gazdaság újjáépítésétől függ, s hat majd rá az 1993-ban életbe lépő adószabályozás.

Az új információs technika bevezetése az információs társadalom megteremtése országos programjának fontos része, s azt a komplex problémák összefüggésében kell megvitatni. Jelenleg a programért a Szlovák Köztársaság Közlekedési és Kommunikációs Minisztériuma a felelős.

A szlovák könyvtárügy irányításával kapcsolatos szabályozások még nem világosak, hiányzik az átgondolt stratégiai tervezés, nehéz szakítani a bürokratikus könyvtárvezetési gyakorlattal és -paradox módon - néhány területen még gyakrabban jelentkeznek a problémák, mint korábban. A „bársonyos forradalom” után számos személyi változás történt, aminek következtében a könyvtárakban most a bizonytalanság érzése uralkodik.

A szlovák könyvtárügy kiemelt feladatai

Szlovákiában 8885 könyvtár van, melyek összállománya 60 millió egység. Az éves

kölcsönzések száma 40 millió, az olvasók száma 2 millió, a könyvtárakra 1990-ben közel 240 millió koronát fordítottak. Ebből könyvbeszerzésre 111 millió jutott. A könyvtárakban 11 515-en dolgoztak 1990-ben.

1989. november 17. óta a szlovák könyvtáraknak új, globális feladatokkal és stratégiai célokkal kell szembenézniük:

1. az új könyvtári jogszabályok megteremtése, a könyvtárak új pénzügyi támogatási rendszerének létrehozása,
2. könyvtárvezetés és könyvtárosképzés,
3. a könyvtárak országos rendszerének decentralizálása a könyvtárak közötti együttműködés támogatása (a könyvtárak egységes rendszerének kialakítása),
4. a könyvtári szolgáltatások színvonalának javítása,
5. az állományvédelem restaurálása.

Mindezeket figyelembe véve a szlovák könyvtárügy prioritásai a következők: 1. a vezetés személyzeti összetételének és képzettségi szintjének javítása; 2. a könyvtártechnológia és technikai eszközök széles körű alkalmazása; 3. az állománymegőrzés komplex rendszerének bevezetése.

Jelenleg a modern technológia hatékony, célirányos könyvtári bevezetését erősen gátolja a pénzhiány.

Külföldi támogatásra lenne szükség a könyvtárvezetés, könyvtártechnológia és a nemzetközi kapcsolatok javítása érdekében az alábbiak szerint:

Könyvtárvezetés. A könyvtárosok szakmai képzése nélkülözhetetlen a nemzetközi színvonal eléréséhez. Szlovákiában van elegendő szakmai végzettséggel rendelkező, jó könyvtáros, de hiányzik a megfelelő elméleti tudás és a gyakorlat a könyvtármenedzsment terén, s nincsenek ismereteik a piacgazdaságról. Nagyon fontos tehát a vezetők szakmai képzése, amelynek arra kell irányulnia, hogy képessé tegye őket a könyvtárügy fejlődésének országos és helyi szinten való irányítására. Az alábbi területeken van segítségre szükség:

- a vezetők nyelvi képzésének segítése,
- megfelelő szakemberek biztosítása a menedzsment, a gépesítés és az állománymegóvás, állományvédelem számára,
- külföldi képzés lehetősége,
- könyvtártechnikai információ és szaktanácsadás biztosítása,

- segítség a kapcsolatteremtésben és a kölcsönösen előnyös együttműködés kibontakoztatásában.

Könyvtártechnológia. A könyvtárak gépesítése, különös tekintettel az országos integrált könyvtári-információs rendszerre, ill. a könyvtári katalógusok retrospektív konverziója. Annak ellenére, hogy az emberi és polgári jogok garantálják az információ terjesztését és megszerzését, a feltételek e téren igen rosszak.

A Matica Slovenská (melynek keretében a Szlovák Nemzeti Könyvtár is működik) kísérletet tesz a könyvtári-információs rendszer adatbázis-szolgáltató központjának létrehozására.

A cseh helyzethez hasonlóan, a Szlovák Nemzeti Könyvtárban is kritikus a helyzet, annak ellenére, hogy egy új, modern épületben kapott helyet 1975-ben. Azonban nincs tároló könyvtár és hiányoznak a megfelelő könyvtári berendezések. Tünetnek fogható fel a társadalmi öntudat alacsony foka és a könyvtári munkának, beleértve a nemzeti könyvtárét is, a könyvtáros pályának az alacsony társadalmi megbecsülése. Mindez szorosan összefügg azzal, hogy a társadalom még nagyon távol van attól, hogy információs társadalomnak nevezhesse magát. Bár a társadalmi és politikai feltételek ígéretesen alakulnak, elengedhetetlen, hogy sor kerüljön Szlovákiában a könyvtári rendszerben is szükséges elkerülhető változásokra.

A nemzetközi együttműködés kilátásai, módszerei. A nemzetközi együttműködés egészen eddig a KGST országok intézményeivel való együttműködésre korlátozódott. Sok minden történt, különösen a gépesítés terén és valószínű, hogy ez az együttműködés, ha más alapon is, de folytatódni fog.

A nemzetközi nem-kormányzati szervezetekkel való együttműködés szerepe nő, a kapcsolatok fejlődnek, konferenciákra, személyes kapcsolatok építésére kerül sor, közös munkaprogramok, kutatási programok születnek. Klaus Dieter Lehman joggal vallja, hogy figyelembe véve a kelet-európai fejlődést, fontos az együttműködés új modelljének kidolgozása, melyet gazdasági,

technikai és szolgáltatás-orientált megfontolások és az ésszerűség vezet.

Az a döntő tényező, hogy ez az együttműködés közvetlen hasznot jelentsen a könyvtáraknak, a használóiknak. Eddig a nemzetközi erőforrások megosztása nagyon kis szerepet játszott. Világos, hogy Szlovákiának figyelemmel kell lennie a Közös Piac kialakulására, Európa integrálódására és ismerve az Európai Közösség könyvtári akciótervét, megtalálja a kapcsolódási pontokat. Fontos, hogy az Európai Közösség politikai testületei értékelik a könyvtár jelentőségét a társadalomban, s felmérték azok hiányosságait, problémáit és meghatározták a modernizálás és a nemzetközi együttműködés követelményét.

Az Akcióterv előnyös hatásai nem korlátozódnak majd csupán az Európai Közösségre, hanem szélesebb nemzetközi összefüggésben hatnak. A nemzetközi együttműködés lehetőségei szlovák szempontból:

1. Képviselés a kormányközi és nem kormányzati szervezetek munkájában (UNESCO, FID, IFLA, ISKO stb.).

2. Részvétel a nemzetközi szakterületi együttműködésben (pl. orvostudomány, jog, atomenergia területén), ill. a technológiaközpontú együttműködésben (pl. a telekommunikációban, információátvitelben).

3. Részvétel a nemzetközi rendszerek munkájában, hozzájárulás az adatbázisok építéséhez.

4. Az idegen nyelvek tanulásának és használatának növelése és alkalmazásuk a könyvtári és információs tanulmányok készítésében.

5. Hallgatói szakmai gyakorlatok, tapasztalatok megszerzése, külföldi könyvtárakban, információs intézményekben.

6. Hallgatók és oktatók cseréje külföldi felsőoktatási intézményekkel, külföldi egyetemi oktatók bekapcsolódása a szlovák felsőoktatásba, szaktanácsadás.

E tevékenységek egyrészt a TEMPUS és hasonló programok keretében, másrészt kétoldalú kulturális együttműködési egyezmények keretében valósulhatnak meg.